

QR-kod
maqolaning DOI
sahifasini
ochadi

Arzimova Aziza Saparbay qizi. Qara
úydiń súyek bólimleri atamalarınıń
etimologiyalıq analizi // «O'zbekiston
olima ayollarining mamlakat
taraqqiyotiga qo'shayotgan hissasi»
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy
konferensiya materiallari (Nukus, 2026-
yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. –
B. 346–349. – DOI: [https://doi.org/
10.66073/ReFocus-Conf/0910065](https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910065)

«O'zbekiston olim ayollarining
mamlakat taraqqiyotiga
qo'shayotgan hissasi»

XALQARO ILMIY-AMALIY
KONFERENSIYA
NUKUS, 9–10-OKTYABR 2026

UDK: 811.512.121'373:008:398.9

QARA ÚYDÍŇ SÚYEK BÓLIMLERI ATAMALARÍNÍŇ ETIMOLOGIYALÍQ ANALIZI

Arzimova Aziza Saparbay qizi

*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti tayanış
doktorantı*

e-mail: azizaarzimova286@gmail.com

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq xalqınıń materiallıq mádeniyatında ayırıqsha orın iyeleytuǵın qara úydiń súyek bólimleri yaǵnıy kerege, shańaraq, uwıq atamalarınıń etimologiyalıq ózgeshelikleri izertlenedi. Qara úydi qurawshı súyek bólimlerin bildiretuǵın leksikalıq birliklerdiń kelip shıǵıwı, mánis-mazmunı hám tariyxıy-qalıplesiw processleri tallanadı. Terminlerdiń túpkilikli túrkiy leksika menen baylanısı, sonıń menen birge basqa tillerden kirgen leksikalıq elementlerdiń qalıplesiwindegi ornı qarap shıǵıladı. Izertlew barısında qara úydiń qurılısına baylanıslı atamalarđıń etimologiyası, semantikalıq ózgeshelikleri ashıp beriledi.

Gilt sózler: Etimologiya, qara úy, kerege, shańaraq, uwıq, súyek bólimleri, milliy mádeniyat, tariyxıy leksika, túrkiy leksika.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalqınıń materiallıq hám mádeniy turmısında ayırıqsha orın iyelegen qara úyge baylanıslı atamalar tildegi eski hám mazmunı tereń leksikalıq birliklerdi quraydı. Bul atamalar xalıqtıń turmıs-tárizi, dúnyaqarası, úrp-ádeti hám mádeniy dástúrleri menen tıǵız baylanıslı bolıp, olardıń qalıplesiwinde tariyxıy hám etnomádeniy faktorlar úlken áhmiyetke iye. Qara úy qurılısınıń bólimleri, onıń ishki hám sırtqı bólimleri, buyımları hám olardıń atamaları ásirler dawamında qalıplesip, búgingi tilimizge jetip kelgen. Sol sebepli, qara úyge baylanıslı atamalar tek turmıslıq buyım yamasa qurılıs bólekleriniń ataması ǵana emes, al xalıqtıń tariyxı, dástúri hám mádeniy-estetikalıq túsinikleriniń tildegi kórinisi sıpatında da bahalı.

Qara úy qaraqalpaq xalqınıń materiallıq mádeniyatında qalıplesken eń áhmiyetli turmıslıq buyımlardıń biri bolıp, onıń quramı bir-biri menen óz ara baylanıslı bóleklerden dúziledi. Onıń hár bir bólegi qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirlik qurılıs tájiriyesiniń, sheberlik dástúriń hám materiallıq mádeniyatınıń ajıralmas bólegi. Qara úydiń hár bir bólegi arnawlı xızmetti atqarıw menen birge, tilde ózine tán atamalar arqalı bildiriledi. Bul atamalar qurılıs óneriniń rawajlanıw tariyxın, xalıqtıń dúnyaqarasın hám etnomádeniy qádiriyatların sáwlelendiredi. Qara úydiń quram bólekleriniń atamaları qaraqalpaq xalqınıń materiallıq mádeniyatı, qurılıs dástúri hám til baylıǵı menen tıǵız baylanısta qalıplesken leksikalıq qatlamdı quraydı. Bul qatlamnıń negizin quraytuǵın qara úydiń baslı quram bólekleri: *kerege*, *uwıq* hám *shańaraq* atamaları arqalı qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirlik qurılıs tájiriyesi, qol óneri sheberligi dástúrleri hám milliy dúnyaqarası tilde óz kórinisin tapqan. Qara úy qaraqalpaq dúnya tanımında álemnıń kishi modeli

sıpatında qabıl etiledi. Bul sistemada shańaraq – aspannıń belgisi, uwıqlar – jer menen aspanı baylanıstıratuǵın kópır, al kerege – adam ómiriniń bekkem tiregi sıpatında túsiniledi. Sonlıqtan, bul bóleklerdiń hárbiri tek qurılıshlıq wazıypasın ǵana emes, belgili bir mádeniy mánini de ózinde saqlaydı.

Ádebiyatlar analizi. Qara úydiń quram bólekleriniń eń tiykarǵısı – *kerege*. Kerege – toǵay taldan hám jıńıshke qara taldıń qadasınan islengen qara úydiń qaptal bóleginiń bir bólegi, qabırǵası [1:142]. Eski túrkiy tilinde kerege sózi *Kerege / kerekü / keregü* – eń eski jasalmalardıń biri bolıp, eń áyyemgi jazba esteliklerde, sonıń ishinde “Irq Bitig” (“Bal ash kitabı”) shıǵarmasında da ushırasadı. Bul atama ger/ker feyilinen kelip shıqqan dep qaraladı. Onıń semantikası da usı sózge sáykes keledi. Sebebi, ger/ker feyiliniń mánileri arasında “shatırdı tigiw, ornatiw” (túrkmen, chuvash), sonıń menen birge “tartıw, kerıw, jayıw” sıyaqlı mániler de bar. Ger/ker feyiline intensivlik mánisin beretuǵın -e affiksi hám háreket nátiyjesin bildiriwshi -ge/-ke, -gü/-kü affiksleri arqalı jasalǵan. Yaǵnıy: *kerége* < ger/ker + -e- + -ge/-ke [2:25].

Mongol tiliniń sózliginde “Bóz úydiń diywal aǵashları” mánisindegı kerege sózi *kerege* + (ge) morfemalarından quralǵan. Onıń kere túbiri mongol tilinde “kóklep, ayqastırıp baylaw, bekkem baylaw” degen mánisti bildiredi [3:592]. Usı túbirge feyilden zat mánisin bildiretuǵın -ge qosımtası jalǵanıp, *kerege* sózi jasalǵan. Qırǵız tilinde *ker* feyili bar. Ol “kerip tartıw, sozıw” degen mánini bildiredi. Usıǵan qarap, kerege de kerilip yamasa búklenip turatuǵınlıqtan, *ker* feyilinen shıqqan dep esaplaw qáte. Kerege tek kerilip turıwına baylanıslı emes, onıń romb tárizli kózdi bólip kóklep (ayqastırıp) isleniwine baylanıslı usılay atalǵan [4:142]. Demek, kerege atamasınıń etimologiyası onıń tek sırtqı forması menen ǵana emes, al jasalıw usılı hám atqaratuǵın xızmeti menen de tıǵız baylanıslı. Sebebi, kerege tal qadalarınıń bir-birine ayqastırılıp, bekkem kókleniwı arqalı romb tárizli kózlerdi payda etedi. Sol sebepli, atamanıń tiykarında jatqan ger/ker túbiri de “kerıw, tartıw, jayıw” mánileri menen birqatarda “ayqastırıp bekkemlew” mánisin de saqlaǵanı bayqaladı. Bul mánilerdiń barlıǵı keregeniń qurılısı hám xızmeti menen sáykes keledi. Sonıń ushın kerege ataması tek onıń kerilip-jıyılıp turatuǵın qásiyetine ǵana emes, al aǵashlarınıń óz ara ayqastırılıp bekkem baylanıswı arqalı qalıplesken dep esaplaymız. Atamanıń eski túrkiy jazba esteliklerinde de ushırasıwı onıń túrkiy xalıqlardıń materiallıq mádeniyatında áyyemnen qollanılıp kelgen tiykarǵı leksikalıq birlik ekenligin kórsetedi.

Shańaraq. Qara úydiń quram bólekleriniń ishinde joqarı dárejedegi funktsional hám ruwxıy-mádeniy áhmiyetke iye bolǵan bólegi – *shańaraq*. Ol qurılıstıń bekkemligin támiyinlew menen birge, qaraqalpaq xalqınıń turmıs saltında shańaraq birliǵı, urpaq dawamlılıǵı hám mádeniy miyrastıń belgisi sıpatında da qádirlenedi.

Shańaraq/Shańıraq – 1. Qara úydiń uwıqların biriktirip uslap turatuǵın toǵınnan islengen dóńgelek sheńber [1:351]. Samal úrgen soń jan-jaqqa shalqıp janǵan ottıń shala qozlı kúli *shańıraqtıń* ortasında aspanǵa atıladı (K.Sultanov). 2. Awıs. Xojalıq, úy [1:351]. Usı bir atawdı tabiyat aziz *shańaraqlarǵa* sıyǵa berip ketkendey... (K.Sultanov).

G.Isaeva: “Tillik jaqtan shańaraq sózi *shań* hám *qaraq* túbirlerinen birikken dórendi sóz” dep kórsetedi [5:61]. Túrkiy tilinde bul sózler *shań* túbiri – “tań jaqtısı”, *qaraq* túbiri bolsa – “kóz qarashıǵı” mánisin bildiredi [6:139]. Ol *shań/tań*, *qaraq/qıraǵı* sózlerin mániles dep esaplaydı hám óz pikirin A.Qaydardıń etimologiyalıq tallawı menen juwmaq shıǵaradı. Ilimpaz shańaraq sóziniń túbiri *shań* sózi dep, sózbe-sóz mánisi “*jırıqqa qaraw*” ekenin aytıp, onı tómendegi bólimlerge bóledi: shańaraq < shań + (q) ar + aq [5:62]. Al, túrkiy tili sózliginde *čayaraq* túrinde shaǵatay tilinde, basqa túrli túrkiy tillerde *čayaraq*, *čayaryq*, *čayaraq*, *čayarryq*, *čamyaraq*, *sańaraq*, *sayaraq*, *šanraq*, *šańaraq*, *šańyraq*, *šańyaraq*, *čayaraq*, *čamyaraq* hám basqa variantlarda ushırasadı. Qaraqalpaq tilinde *šańaraq*, dialektlerde *šańaraq*, *šańyraq* túrleri qollanıladı. Sózlikte *čayaraq* ataması mongól tillerinen alınǵan sóz sıpatında qaralıp, onıń mongól, buryat hám qalmıq tillerindegi “dóngelek, sheńber, kiyiz úydiń joqarǵı bólimindegi kese aǵash” mánisindegi sózler menen genetikalıq baylanısı kórsetiledi [7:508,509].

Nátiyjeler. Joqarıdaǵı etimologiyalıq tallawlardı salıstırıp, *shańaraq* atamasınıń qalıplesiwinde onıń qurılıslıq xızmeti hám semantikalıq ózgesheligi de tiykarǵı faktorlardan biri bolıwı múmkin. Shańaraq qara úydiń joqarǵı bóleginde jaylasıp, uwıqlardı birlestiredi hám úy ishine jaqtılıqtıń túsiwine imkaniyat beredi. Sol sebepli, *shań* komponentiniń jırıq, tań jaqtısı menen, *qaraq* komponentiniń kóz, qaraw túsinigi menen baylanısıp, “*jırıqqa qaraw*”, “*jırıqtı qabıl etiw*” sıyaqlı semantikalıq mánini bildiriwi múmkin. Bul túsinik shańaraqtıń funkciyası hám qara úydiń qurılıslıq ózgesheligi menen de sáykes keledi.

Qara úydiń keregesi menen shańaraǵın biriktirip turatuǵın, tóbesiniń tiykarǵı tirewshi bólegi – **uwıq**. Uwıq – qara úydiń negizgi bólekleriniń biri, iymek jaǵı keregeniń basına bекитilip, súyirlengen ushı shańaraqqa kirgizilip, onı kóterip turatuǵın qada, sıırıq [1:212]. Mısalı: Ishke túsiwge *uwıqtıń* arasınan sıya qoyar ma eken? (K.Sultanov). Uwıq qara úydiń tikleniwinde konstrukciyalıq jaqtan úlken áhmiyetke iye bolıp, keregeden shańaraqqa qaray baǵdarlap jaylastırıladı. Uwıqlardıń bir túrde jaylastırılıwı qara úydiń bekkemligi hám formasınıń saqlanıwın támiyinleydi. Uwıq atamasınıń kelip shıǵıwı eski túrkiy tilinde *uq* (y:κ) sózi menen baylanıstırıladı. Tiykarǵı mánileri: “qara úydiń tóbesin quraytuǵın aǵash”, “qara úydiń joqarǵı sheńberin kóterip turatuǵın iyilgen tayaq”, “qara úydiń aǵash súyeginiń bólegi” sonıń menen birge, “júzim ushın tayanış tor” mánilerinde qollanıladı [8:583]. Demek, uwıq qara úydiń bekkemligi hám pútkil formasınıń saqlanıwın támiyinleytuǵın tiykarǵı quramlıq bóleklerdiń biri bolıp, atama etimologiyalıq jaqtan eski túrkiy tilindegi *uq* (u:q) formasına baylanıslı.

Juwmaq. Ulıwma aytqanda, qara úydiń quram bólekleriniń atamaları qaraqalpaq xalqınıń materiallıq mádeniyatı, turmıs tárizi hám dástúriy qurılıs tájiriybesi menen tıǵız baylanısta qalıplesken.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Qaraqalpaq tiliniń túsinirme sózligi. Jeti tomlıq. Jetinshi tom T – Ch. – Nókis: «Qaraqalpaqstan» baspası, 2025. – 464 bet.
2. Севортян Е.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общeturкские и междюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д». – Москва: Наука, 1980. – С. 25.

3. Монгольско-русский словарь. – М., 1957. – С. 592.
4. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Фрунзе, Илим. – Б. 142.
5. Исаева Г. С. «Шаңырақ» этномәдени концептісінің когнитивтік моделі. Известия НАН РК Серия филологическая. 2009. № 4. – Б. 61.
6. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 139, 425.
7. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика: 2-е изд., доп. М.: Наука, 2001. – С. 508,509.
8. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука, 1974. – С.583.